

مقاله‌ی پژوهشی

مقایسه‌ی شاخص‌های ترسیمی آزمون ترسیم خانواده‌ی جنبشی در کودکان عادی و طلاق

خلاصه

مقدمه: روش‌های فرافکن و از جمله آن‌ها آزمون‌های ترسیمی توجه بسیاری از روان‌شناسان و درمانگران را برای شناسایی اختلالات روانی کودکان به خود جلب کرده‌اند. پژوهش حاضر به منظور مقایسه‌ی شاخص‌های ترسیمی آزمون ترسیم خانواده‌ی جنبشی در کودکان عادی و طلاق انجام شد.

روش کار: حجم نمونه‌ی این پژوهش توصیفی علی-مقایسه‌ای شامل ۶۰ دانش‌آموز پسر (۳۰ فرزند طلاق و ۳۰ فرزند عادی) در شهر بجنورد در فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۴ بود. کودکان طلاق به صورت هدف‌مند و چندمرحله‌ای انتخاب شدند. با بررسی پرونده کودکان طلاق، مشارکت معلم و مدیر مدرسه، ۳۰ کودک عادی به عنوان همتا به صورت تناظر یک به یک در مولفه‌های سن، جنس، پایه‌ی تحصیلی، تحصیلات والدین، موفقیت اجتماعی-اقتصادی والدین و محل زندگی انتخاب شدند. نقاشی کودکان توسط سه ارزیاب آموزش‌دیده و ناآگاه نسبت به عضویت گروهی آزمودنی‌ها، طبق دستورالعمل نمره‌گذاری آزمون، بررسی و نمره داده شد. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون مجذور خی دو طرفه با کمک نرم‌افزار آماری SPSS نسخه‌ی ۲۲ استفاده شد.

یافته‌ها: طبق نتایج آزمون، از ۲۶ نشانه‌ی ترسیمی آزمون ترسیم خانواده‌ی جنبشی، فراوانی ۱۶ نشانه بین دو گروه، معنی‌دار بود ($P < 0/05$). بقیه‌ی نشانه‌ها دارای تفاوت معنی‌داری نبودند ($P > 0/05$).

نتیجه‌گیری: با توجه به معنی‌داری تفاوت بین نشانه‌های مشکلات روانی (افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و روابط میان‌فردی اعضای خانواده) دو گروه در این آزمون و توان افتراقی بالای این آزمون در تشخیص مشکلات روانی کودکان عادی و طلاق، می‌توان آن را در شناسایی و تشخیص مشکلات روانی کودکان در مدارس و کلینیک‌های مشاوره به کار برد تا با شناسایی زودهنگام و درمان به موقع، بتوان از تاثیرات منفی بیشتر و مخرب آن‌ها در آینده‌ی کودک جلوگیری نمود.

واژه‌های کلیدی: ترسیم، خانواده، طلاق، کودک

سیدمحمدصادق میری‌وحید

کارشناسی ارشد مشاوره‌ی خانواده، دانشگاه

بجنورد، بجنورد، ایران

*هادی عباسی

استادیار گروه علوم تربیتی، مشاوره و راهنمایی،

دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

احمد حیدرنیا

استادیار گروه علوم تربیتی، مشاوره و راهنمایی،

دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

*مؤلف مسئول:

گروه علوم تربیتی، مشاوره و راهنمایی، دانشگاه

بجنورد، بجنورد، ایران

abbasihadi@yahoo.com

تاریخ وصول: ۹۵/۰۳/۲۵

تاریخ تایید: ۹۵/۰۷/۰۶

پی‌نوشت:

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد می‌باشد و با تایید دانشگاه بجنورد و بدون حمایت مالی نهاد خاصی انجام شده و با منافع نویسندگان ارتباطی نداشته است. از تمامی افراد شرکت‌کننده در پژوهش تقدیر و تشکر می‌گردد.

مقدمه

تحقیقاتی که انجام دادند به این نتیجه دست یافتند که فرزندان که مرگ یکی از والدین خود را تجربه می‌کنند، خیلی راحت‌تر می‌توانند نسبت به کودکان قربانی طلاق، با قضیه کنار بیایند. برخی احساسات عمومی در چنین کودکانی عبارت است از: انکار و تکذیب، احساس باخت، اضطراب، ناسازگاری، تنهایی، خشونت، نداشتن ثبات قدم و دردهای جسمی نظیر سردرد، بی‌اشتهایی، حالت تهوع و استفراغ (۷).

متخصصان بالینی و روان‌شناسان بر این اعتقادند که با شناسایی زودهنگام و درمان به موقع، می‌توانند بسیاری از اختلالات دوران کودکی را حل و از تاثیرات منفی بیشتر و مخرب آن در آینده‌ی کودک جلوگیری به عمل آورند. اما از آن جایی که راه‌های شناسایی بسیاری از مشکلات درونی و اختلالات کودکان به خصوص ناهوشیار آنان در اغلب موارد توسط پرسش‌نامه‌های والدین و معلمان یا مصاحبه‌ی بالینی و سایر روش‌های عینی صورت می‌پذیرد نمی‌تواند اطلاعات جامعی را در اختیار درمانگر قرار دهد. محققان بر این باورند یک مصاحبه‌ی ساده با یک کودک هرگز به نحوی واضح و روشن احساسات واقعی او را نسبت به خانواده‌اش نمایان نمی‌سازد زیرا کودک که از مقاصد جستجوگرانه‌ی بزرگسالان به خوبی آگاه است با سکوت، دروغ و یا جملات بی‌ربط، از خود دفاع می‌کند (۸). به همین منظور در سال‌های اخیر بسیاری از روان‌شناسان و درمانگران برای شناسایی این اختلالات به دنبال روش‌های فراقکن بوده‌اند و اذعان دارند روش‌های فراقکن در شناسایی اختلالات درونی و ناهوشیار کودک از سایر روش‌های تشخیصی سودمندتر و کاربردی‌تر هستند (۹-۱۴). از جمله روش‌های فراقکن و سودمند که نظر بسیاری از متخصصان را به خود جلب کرده است آزمون‌های ترسیمی می‌باشد. بهره‌گیری از دستورالعمل‌های ترسیمی متنوع به مراجعان کمک می‌کند تا هم ادراکات هوشیارانه‌ی خود را منعکس کنند و هم عواطف ناهوشیارشان را به تصویر بکشند (۱۵). روان‌شناسان، از سالیان گذشته بر این باور بوده‌اند که نقاشی کودکان، فرآورده‌ی ورای جنبه‌های شناختی و ادراکی-حرکتی است و احساسات و عواطف نیز در آفرینش آن دخالت دارد به طوری که نقاشی کودکان به عنوان یک اثر، برای شناخت ویژگی‌های روانی یا حالت‌های عاطفی کودکان بسیار با معنا و بارز است (۵).

آزمون‌های ترسیمی متنوع‌اند و بسته به کاربرد ویژه‌ای که هر یک دارند، در کلینیک‌های تخصصی روان‌شناسی و مشاوره مورد استفاده قرار می‌گیرند. از جمله این آزمون‌ها می‌توان به آزمون ترسیم آدمک^۲، آزمون درخت-خانه-انسان^۳، آزمون ترسیم خانواده^۴، آزمون ترسیم

بنیان خانواده در عین کوچک‌ترین گروه اجتماعی، مهم‌ترین، باثبات‌ترین و موثرترین بنیان در گروه‌های اجتماعی است. رشد و تربیت کودک در محیط خانواده شکل می‌گیرد و در واقع خانواده، اولین محیطی است که عواطف، احساسات، خودپنداره، عزت نفس و توانایی ایجاد ارتباط بین فردی کودک در آن به وجود می‌آید (۱). یکی از مهم‌ترین معضلاتی که بر فرد، جامعه و به خصوص کودکان، آسیب‌های مخرب و منفی دارد، تعارضات زناشویی و اختلاف والدین و در نهایت جدایی و طلاق است (۲). نگاه اجتماع به طلاق و کودکان طلاق از یک سو و نحوه‌ی شناسایی و درک مشکلات عمده‌ی آن‌ها از سوی دیگر پژوهشگران را بر آن داشته تا به دنبال آزمون‌هایی جهت تشخیص عمیق‌تر مشکلات این کودکان برآیند به طوری که بتوانند با کمترین مقاومت از سوی کودکان به تشخیص و درمان آن‌ها اقدام نمایند (۳). از مهم‌ترین روش‌هایی که روان‌شناسان بالینی در چند دهه‌ی اخیر در جهت شناسایی اختلالات روانی کودکان مورد استفاده قرار داده‌اند، روش‌های فراقکن و از جمله آن‌ها آزمون‌های ترسیمی^۱ است. آزمون‌های مذکور به دنبال رویکردهای جدید خانواده‌درمانی (نگاه سیستمی به خانواده) نظر بسیاری از روان‌شناسان و پژوهشگران را به خود جلب کرده است.

با افزایش سریع طلاق در ۳۰ سال اخیر در جهان، روان‌شناسان بالینی و محققان به تدریج به اهمیت این واقعه‌ی پرتنش در رشد و سازگاری کودکان پی برده‌اند (۱). با توجه به کاهش نسبت ازدواج به طلاق در ۱۰ سال اخیر (از ۹/۸ در سال ۱۳۸۲ به ۵/۰ در سال ۱۳۹۲) و افزایش روند روزافزون طلاق (۷۳۸۸۲ طلاق در سال ۱۳۸۲ به ۱۵۵۳۶۹ طلاق در سال ۱۳۹۲) در ایران (۴) و تاثیرات منفی آن بر کودکان در درازمدت و کوتاه‌مدت، روان‌شناسان بالینی و مشاوران خانواده برآنند تا با روش‌های تخصصی و کارآمد به دنبال کاهش اثرات منفی طلاق بر والدین و به خصوص کودکان باشند.

از نظر کودکان، از هم پاشیده شدن خانواده، پایان یافتن دنیای آن‌ها است. اختلافات خانوادگی مسایلی است که نه تنها کانون امن خانواده را درهم می‌ریزد و سلامت جسمی و روحی کودکان را مختل می‌کند، بلکه نظم و امنیت اجتماعی را نیز به شدت تهدید می‌کند (۵).

آثار سوء طلاق بر کودکان عبارتند از: احساس گناه زیاد، اجتماعی بودن کم، کناره‌گیری زیاد، افسردگی زیاد، اعتماد به نفس کم، رفتارهای خلاف کارانه و سوءاستفاده‌های جنسی و جسمی، عزت نفس پایین، تقلید از الگوهای ناسالم مثل دروغ و دزدی، پرخاشگری، انکار و تکذیب، اضطراب زیاد، دردهای معده و سردردهای مکرر (۶). پژوهشگران در

^۲Draw-A-Person Test^۳House-Tree-Person Drawing Test^۴Draw A Family Test^۱Drawing Tests

فرزند طلاق بودن، پسر بودن، دانش آموز پایه ی سوم تا ششم ابتدایی بودن. جهت انتخاب کودکان عادی به ازای هر کودک طلاق از هر کلاس، کودکی همتا با او از همان کلاس، انتخاب شد.

ابزار پژوهش

الف- آزمون ترسیم خانواده جنبشی (KFD)^۴: برنز و کافمن (۱۶) از جمله مبدعان این آزمون هستند که پیشرفت عمده ای را در آن ایجاد کرده اند. آنان از دستورالعملی جانبداری کردند که بر ترسیم اعضای خانواده در عمل یعنی در حال انجام یک کار، تاکید داشت. شاخص های مهم این آزمون عبارتند از: عمل، نماد، سبک، فاصله ی تصاویر، موانع، ویژگی تصاویر. محققان تاثیر کارایی این آزمون را در موارد ذیل به اثبات رسانده اند که عبارت است از: تصویر واضحی از تعاملات بین فردی اعضای خانواده و روابط عاطفی میان اعضا می دهد (۱۷، ۱۹)، دارای جهت گیری سیستمی است و تنها نقاشی ای است که می تواند روابط پیچیده ی خانوادگی را نشان دهد (۱۸)، آزمون امیدوارکننده ای برای مطالعات فرهنگی است (۲۰)، وسیله ای مناسب در جهت بروز ساز و کارهای دفاعی ناهوشیار در کودکان (۱۳)، روشی مناسب جهت ارزیابی خانواده های دارای کودکان مبتلا به دیستروفی عضلانی (۱۹)، وسیله ای مناسب در ارزیابی کودکان مبتلا به اختلالات درون ریز و اضطراب (۲۱)، روشی مفید جهت ارزیابی ویژگی های شناختی از یک خانواده به منظور درک رفتارهای مشکل درونی کودک (۱۶)، یک ابزار تشخیصی توسعه یافته در ارزیابی خودپنداره ی کودک (۱۴). مکفی و وگنر^۵ روایی و پایایی آزمون ترسیم خانواده جنبشی را با مطالعه ی نقاشی های ۱۰۲ کودک از لحاظ عاطفی آشفته و ۱۶۲ کودک سالم بررسی کردند. برای این کار ۵ نفر برای نمره دهی آموزش دیدند. نتایج از قابلیت اطمینان بالای این آزمون (دامنه ی ۰/۶۵ تا ۰/۸۷) در متغیر سبک، برخوردار بود (۱۳). هم چنین مستکف و لازاروس^۶ با بررسی ۵۰ کودک (۲۵ دختر و ۲۵ پسر) قابلیت اعتماد نقاشی خانواده جنبشی را بین ۰/۸۶ تا ۰/۹۷ در سبک و موانع به دست آوردند (۲۲).

پژوهشگر ضمن بررسی مطالعات قبلی در زمینه ی نمره گذاری و نحوه تفسیر آزمون از نسخه تجدید نظر شده ای که توسط کیم و سو^۷ هنجار و نمره گذاری شده است، استفاده نمود. این نسخه شامل ۲۶ نشانه ی ترسیمی می باشد که در ۶ مولفه ی اصلی ویژگی تصاویر (پاک کردن، فشار دادن مداد روی کاغذ، حذف بخش های عمومی بدن، چرخش، هاشور زدن (رسم خطوط موازی و متقاطع) سایه روشن سازی کردن، به پشت کشیدن

دوستان^۱ و آزمون ترسیم خانواده جنبشی^۲ اشاره کرد. آزمون های آدمک، درخت-خانه-انسان و آزمون ترسیم خانواده به خاطر بی حرکتی اعضا و ایستا بودن، شخصیت های نقاشی را به صورت سفت و سخت نشان می دهند که باعث می شود نتوان اطلاعات مفیدی را از این آزمون ها به دست آورد، به همین جهت برنز و کافمن^۳ (۱۶) نقاشی خانواده جنبشی را ابداع کردند تا بر اساس اصول روان کاوی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد و بتوانند به خانواده به عنوان یک سیستم یکپارچه بنگرند. این امر باعث می شود تا علاوه بر ارزیابی رفتارهای منحصر به فرد کودک، بتوان نگرش، احساسات و تعاملات فرد را نسبت به دیگر اعضای خانواده بررسی کرد. نقاشی خانواده جنبشی این امکان را می دهد تا تصویر واضحی از تعاملات بین فردی اعضای خانواده و روابط عاطفی میان اعضا را مشاهده کرد (۱۷).

با توجه به ویژگی های خاص نقاشی خانواده جنبشی از قبیل شاد بودن، سرگرمی و بازی برای کودک و آزمون مفید در جهت شناسایی تعاملات بین فردی، اضطراب، پرخاشگری و افسردگی (۱۱) نسبت به پرسش نامه ها و مصاحبه های بالینی موجود که اغلب با افزایش تنش و مقاومت در کودک همراه هستند، این آزمون جهت شناسایی و بررسی اختلالات درونی و تعاملی کودک بسیار مناسب است. با توجه به اهمیت این آزمون و کاربرد بالینی آن بین متخصصان خارج از کشور (۱۸)، این آزمون هنوز مورد استفاده ی بالینی متخصصان داخلی قرار نگرفته است لذا پژوهش حاضر با هدف بررسی و مقایسه ی شاخص های ترسیمی (افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و روابط بین فردی اعضای خانواده) نقاشی خانواده جنبشی در کودکان عادی و طلاق انجام شد.

روش کار

این پژوهش، توصیفی از نوع علی-مقایسه ای است که در فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۴ انجام شد. از بین مدارس ابتدایی پسرانه ی شهر بجنورد، پنج مدرسه به صورت تصادفی، انتخاب و ۳۰ کودک طلاق شناسایی شدند. با بررسی پرونده ی کودکان طلاق، مشارکت معلم و مدیر مدرسه، ۳۰ کودک عادی به عنوان همتا به صورت تناظر یک به یک در مولفه های سن، جنس، پایه ی تحصیلی، تحصیلات والدین، موقعیت اجتماعی-اقتصادی والدین و محل زندگی انتخاب شدند.

قبل از اجرای آزمون توضیحات لازم به شرکت کنندگان ارایه و به آن ها فرم رضایت از والدین جهت حضور در تحقیق داده شد. آن ها در صورت عدم رضایت والدین، مختار به خروج از مطالعه بودند. ملاک های ورود به مطالعه در گروه کودکان طلاق عبارت بودند از

⁴Kinetic Family Drawing

⁵McPhee and Wegner

⁶Mostkoff and Lazarus

⁷Kim and Suh

¹Friends Drawing Test

²Kinetic Family Drawing

³Burns and Kafman

قرار دارد و دامنه‌ی آن از ۰/۷۵ تا ۰/۹۵ برای TRF گزارش شده است. روایی محتوا، وابسته به ملاک و سازه این پرسش‌نامه‌ها نیز در جامعه‌ی ایرانی مورد تأیید قرار گرفته است (۱۵،۲۳).

در این پژوهش، نقاشی‌ها به سه ارزیاب آموزش‌دیده، داده شد تا نمره‌گذاری (وجود یا عدم وجود) نشانه‌ها را انجام دهند. برای جلوگیری از سوگیری ارزیاب‌ها در نمره‌گذاری، هر یک از نقاشی‌ها کدگذاری گردید. فرم‌های معلم آخنباخ نیز نمره‌گذاری و دامنه‌های بالینی کودکان طلاق و عادی در این فرم مشخص گردید.

با توجه به این که شواهدی دال بر مطالعه‌ی روایی و پایایی آزمون KFD در ایران موجود نبود لذا برای بررسی روایی همگرای آزمون، ضرایب همبستگی فراوانی نشانه‌های ترسیمی (شاخص‌های افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و روابط میان فردی) KFD با نمره‌های فرم معلم آزمون آخنباخ در خرده‌مقیاس‌های مربوط و برای تک‌تک ارزیابان محاسبه گردید که ضرایب حاصل در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار و حاکی از روایی همگرای آزمون بود. هم‌چنین برای بررسی پایایی نمره‌گذاری ارزیابان، فراوانی نشانه‌های آزمون (تعیین شده توسط ارزیابان) مورد مقایسه قرار گرفت که تفاوت معنی‌داری در فراوانی‌ها برحسب کودکان عادی و طلاق مشاهده نگردید ($P > 0/05$) و حاکی از همسانی نمره‌گذاری ارزیابان است.

داده‌های گردآوری شده با آزمون مجذور خی دوطرفه و نرم‌افزار SPSS، نسخه‌ی ۲۲ تجزیه و تحلیل شدند.

نتایج

از ۶۰ کودک طلاق و عادی، ۱۴ نفر (۲۳/۳٪) در پایه‌ی تحصیلی سوم، ۱۶ نفر (۲۶/۷٪) در پایه‌ی تحصیلی چهارم، ۱۲ نفر (۲۰٪) در پایه‌ی تحصیلی پنجم و ۱۸ نفر (۳۰٪) در پایه‌ی تحصیلی ششم ابتدایی مدارس پسرانه مشغول به تحصیل بودند. تعداد و درصد کودکان طلاق و عادی برحسب پایه تحصیلی، یکسان بود.

در جدول ۱، فراوانی نشانه‌های ترسیمی در کودکان عادی و طلاق به تفکیک نشانگان مقیاس‌های روانی (افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و روابط بین فردی) در آزمون ترسیم خانواده‌جنبشی نشان داده شده است. همان گونه که ملاحظه می‌شود در کودکان عادی فراوانی نشانه‌های ترسیمی افسردگی ۲۷ مورد (۱۵/۰٪)، اضطراب ۲۸ مورد (۱۳/۳٪)، پرخاشگری ۴۴ مورد (۱۸/۳٪) و روابط بین فردی اعضا ۵۷ مورد (۱۹/۰٪) است. هم‌چنین در کودکان طلاق فراوانی نشانه‌های ترسیمی افسردگی ۹۶ مورد (۵۳/۳٪ درصد)، اضطراب ۷۳ مورد (۳۴/۷٪)، پرخاشگری ۹۲ مورد (۳۸/۳٪) و روابط بین فردی اعضا ۱۱۷ مورد (۳۹/۰٪) می‌باشد. با توجه به اطلاعات جدول، فراوانی نشانه‌های ترسیمی تمامی مقیاس‌ها در کودکان

چهره‌ها، طرز قرار گرفتن بدن به طور ثابت، حذف اعضای خانواده، خطای نسبی در کشیدن قد اعضای خانواده، مکان ترسیم خود (با توجه به سن و دستورالعمل آزمون)، فاصله (فاصله‌ی فیزیکی افراد خانواده)، موانع (دیوار یا حایل)، اعمال (شکل انفعالی پدر (عدم انجام کار پدر)، شکل انفعالی مادر (عدم انجام کار مادر)، شکل انفعالی خودش (عدم انجام کار خود)، وضعیت خطرناک، محروم‌سازی تعامل اعضای خانواده با یکدیگر، محروم‌سازی تعامل اعضا با فرد (ارتباط نداشتن با فرد)، نمادها (اشیاء یا موضوعاتی که در خانواده مانند یک توپ پرتاب می‌شود (زمینه‌ی نیروهای درون خانواده)، اشیایی که از خود نور یا گرما منتشر می‌کنند (زمینه‌ی نیروی درون خانواده)، اشیای خطرناک مانند یک تفنگ، شمشیر، آتش (زمینه‌ی نیروی میان خانواده)، گل، آبیاری گل (زمینه‌ی نیروی میان خانواده)، و سبک‌ها (بخش‌بندی کردن (جداکردن عمدی اعضای خانواده با استفاده از خطوط)، قرار دادن در حاشیه، کشیدن خطوط زیر شکل (کشیدن بیش از یک خط برای پوشاندن تمامی قسمت پایین نقاشی)، اختصار (ترسیم اعضا به صورت خطوط و اشیا)) دسته‌بندی شده است. وجود هر نشانه در نقاشی نمره‌ی ۱ و عدم وجود آن نمره‌ی صفر را دریافت می‌کند و در پایان فراوانی نشانه‌های هر گروه مشخص شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

ب- فرم گزارش معلم (TRF) چک‌لیست نظام سنجش مبتنی بر تجربه‌ی آخنباخ^۱: این فرم بر اساس وضعیت کودک در شش ماه گذشته تکمیل می‌شود. در این فرم مقیاس‌هایی براساس راهنمای تشخیصی و آماری اختلالات روانی (DSM-IV-TR)^۲ تنظیم شده که عبارت‌اند از: مشکلات عاطفی، اضطرابی، بدنی، نارسایی توجه/بیش‌فعالی، تضادورزی جسورانه و مشکلات هنجاری. سئوال‌ات مقیاس‌های این پرسش‌نامه به صورت سه‌گزینه‌ای کاملاً، معمولاً و اصلاً است که به ترتیب نمرات دو، یک و صفر را دریافت می‌کنند. برای هنجارهایی نظام سنجش مبتنی بر تجربه‌ی آخنباخ در ایران، مینایی پس از انطباق‌های لازم به لحاظ زبانی، فرهنگی و اجتماعی این فهرست را روی نمونه‌ای به تعداد ۱۴۳۸ نفر شامل ۶۸۹ دختر و ۷۴۹ پسر از ۳ بخش شمال، مرکز و جنوب شهر تهران و تعدادی از مراجعه‌کنندگان به بخش‌های روان‌پزشکی بیمارستان‌ها اجرا کرد. همسانی درونی مقیاس‌های شایستگی نظام سنجشی در سطح بالایی قرار دارد و دامنه‌ی آن بین ۰/۶۵ تا ۰/۸۴ برای TRF است. ضرایب آلفای مقیاس‌های نشانگان مبتنی بر DSM-IV در سطح رضایت‌بخشی قرار دارد و دامنه آن از ۰/۶۲ تا ۰/۹۲ برای TRF است. هم‌چنین ضرایب آلفای مقیاس‌های سندرومی مبتنی بر تجربه نیز در سطح رضایت‌بخشی

^۱Achenbach System of Empirically Based Assessment

^۲Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4th Edition, Text Revision

طلاق بیشتر از کودکان عادی است.

رقم کل نشانه‌های هر مقیاس، از حاصل ضرب تعداد نشانه‌های هر مقیاس در ۳۰ به دست آمده است (جدول ۱).

جدول ۱- فراوانی نشانه‌های ترسیمی در دو گروه کودکان عادی و طلاق به تفکیک نشانگان مقیاس‌های روانی

نشانه‌های ترسیمی	کودکان عادی	کودکان طلاق
فراوانی درصد	فراوانی درصد	فراوانی درصد
افسردگی (نشانه‌های ۱-۵-۸-۱۰-۱۵-۱۸) کل: ۱۸۰	۲۷	۹۶
اضطراب (۳-۵-۱۲-۱۵-۱۶-۲۵-۲۶) کل: ۲۱۰	۲۸	۷۳
پرخاشگری (۲-۴-۷-۹-۱۶-۱۹-۲۱-۲۵) کل: ۲۴۰	۴۴	۹۲
روابط بین فردی اعضا (۴-۶-۸-۹-۱۱-۱۲-۱۳-۱۴-۱۷-۲۴) کل: ۳۰۰	۵۷	۱۱۷

همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، از ۷ نشانه‌ی ترسیمی اضطراب، فراوانی ۵ مورد، بین دو گروه، معنی‌دار است. بقیه نشانه‌ها دارای تفاوت معنی‌داری نیستند. بین نتایج کودکان عادی و طلاق در فراوانی حذف بخش‌های عمومی بدن، موانع (دیوار یا حایل)، شکل انفعالی خودش (عدم انجام کار خود)، وضعیت خطرناک و کشیدن خطوط زیر شکل (کشیدن بیش از یک خط برای پوشاندن تمامی قسمت پایین نقاشی) تفاوت معنی‌داری وجود دارد و فراوانی تمامی سطوح یاد شده در کودکان طلاق بیشتر از کودکان عادی است.

جدول ۳- مقایسه نشانه‌های ترسیمی اضطراب در کودکان عادی و طلاق

نشانه‌های ترسیمی اضطراب	کودکان عادی	کودکان طلاق	
فراوانی درصد	فراوانی درصد	مقدار مجذور کای احتمال	
حذف بخش‌های عمومی بدن	۶	۱۵	۰/۰۱۵
هاشور زدن	۶	۸	۰/۵۴۲
موانع	۱	۱۳	۰/۰
شکل انفعالی خودش	۲	۱۱	۰/۰۰۵
وضعیت خطرناک	۲	۱۴	۰/۰
کشیدن خطوط زیر شکل	۱	۹	۰/۰۰۶
اختصار	۱۰	۱۴	۰/۲۹۲

همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، طبق نتایج آزمون مجذور کای برای بررسی تفاوت دو گروه کودکان عادی و طلاق در نشانه‌های ترسیمی نقاشی خانواده جنبشی، از ۶ نشانه‌ی افسردگی، فراوانی ۵ مورد بین دو گروه، معنی‌دار است و تنها در یک مورد هاشور زدن (با رسم خطوط موازی و متقاطع) سایه‌روشن‌سازی کردن، بین دو گروه، تفاوت معنی‌داری وجود ندارد. بین نتایج کودکان عادی و طلاق در فراوانی پاک کردن، حذف اعضای خانواده، مکان ترسیم خود، شکل انفعالی خودش (عدم انجام کار خود) و محروم‌سازی تعامل اعضای خانواده با فرد (ارتباط نداشتن اعضا با فرد) تفاوت معنی‌داری وجود دارد و فراوانی تمامی سطوح یاد شده در کودکان طلاق، بیشتر از کودکان عادی است.

جدول ۲- مقایسه نشانه‌های ترسیمی افسردگی در کودکان عادی و طلاق

نشانه‌های ترسیمی افسردگی	کودکان عادی	کودکان طلاق	
فراوانی درصد	فراوانی درصد	مقدار مجذور کای احتمال	
پاک کردن	۹	۲۲	۰/۰۰۱
هاشور زدن	۶	۸	۰/۵۴۲
حذف اعضای خانواده	۵	۲۲	۰/۰۰۱
مکان ترسیم خود	۳	۱۵	۰/۰۰۱
شکل انفعالی خودش	۲	۱۱	۰/۰۰۵
ارتباط نداشتن اعضا با فرد	۲	۱۸	۰/۰۰۱

همان‌گونه که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، از ۸ نشانه‌ی پرخاشگری، فراوانی ۴ مورد بین دو گروه، معنی‌دار است. بقیه نشانه‌ها دارای تفاوت معنی‌داری نیستند. بین نتایج کودکان عادی و طلاق در فراوانی طرز قرار گرفتن بدن به طور ثابت، وضعیت خطرناک، اشیاء یا موضوعاتی که در خانواده مانند یک توپ پرتاب می‌شود (زمینه‌ی نیروهای درون خانواده)، کشیدن خطوط زیر شکل (کشیدن بیش از یک خط برای پوشاندن تمامی قسمت پایین نقاشی)، حذف بخش‌های عمومی بدن، موانع (دیوار یا حایل)، شکل انفعالی خودش (عدم انجام کار خود)، وضعیت خطرناک و کشیدن خطوط زیر شکل (کشیدن بیش از یک خط برای پوشاندن تمامی قسمت پایین نقاشی) تفاوت معنی‌داری وجود دارد و فراوانی تمامی سطوح یاد شده در کودکان طلاق بیشتر از کودکان عادی است.

جدول ۴- مقایسه نشانه‌های ترسیمی پرخاشگری در کودکان عادی و طلاق

نشانه‌های ترسیمی پرخاشگری	کودکان عادی	کودکان طلاق	
فراوانی درصد	فراوانی درصد	مقدار مجذور کای احتمال	
فشار دادن مداد روی کاغذ	۱۴	۱۳	۰/۷۹۵
چرخش	۲	۵	۰/۲۲۸

ثابت، حذف اعضای خانواده، مکان ترسیم خود، فاصله فیزیکی افراد خانواده، موانع (دیوار یا حائل)، شکل انفعالی خودش (عدم انجام کار خود)، وضعیت خطرناک، محروم‌سازی از تعامل با اعضای خانواده با یکدیگر، محروم‌سازی تعامل اعضای خانواده با فرد (ارتباط نداشتن اعضا با فرد)، اشیا یا موضوعاتی که در خانواده مانند یک توپ پرتاب می‌شود (زمینه نیروهای درون خانواده ۱)، بخش‌بندی کردن (جداکردن عمدی اعضای خانواده با استفاده از خطوط)، کشیدن خطوط زیر شکل (کشیدن بیش از یک خط برای پوشاندن تمامی قسمت پایین نقاشی)، تفاوت معنی‌داری وجود دارد و فراوانی تمامی سطوح یاد شده در کودکان طلاق بیشتر از کودکان عادی است. در مقابل، فراوانی اشیایی که از خود نور یا گرما منتشر می‌کنند (زمینه نیروی درون خانواده ۲)، و گل، آبیاری گل (زمینه نیروی میان خانواده ۴) در گروه عادی بیشتر از گروه کودکان طلاق است و تفاوت بین دو گروه در این دو نشانه معنی‌دار است.

بحث

این پژوهش با هدف مقایسه‌ی شاخص‌های ترسیمی نقاشی خانواده-جنبشی در کودکان عادی و طلاق انجام شد. مطابق نتایج پژوهش، در ۵ نشانه‌ی افسردگی در ترسیم خانواده‌جنبشی، تفاوت معنی‌داری بین دو گروه وجود داشت و تنها در یک مورد (هاشور زدن رسم خطوط موازی و متقاطع، سایه روشن‌سازی کردن) بین دو گروه تفاوت معنی‌داری وجود نداشت. این یافته‌ها با نتایج (۱۶، ۱۱، ۱۱، ۸، ۵، ۳، ۲، ۲۸، ۱۳، ۲۴) هم‌سو است. در تبیین یافته‌ها می‌توان گفت از مهم‌ترین عوامل خانوادگی تاثیرگذار بر افسردگی دوران کودکی، جدایی والدین و زندگی کودک با یک والد است که باعث افسردگی و تشدید آن در کودک می‌شود و کودکان طلاق بیشتر افسرده می‌شوند (۱). قربانی (۲) با بررسی افسردگی در کودکان عادی و طلاق نشان داد میزان شیوع افسردگی در کودکان طلاق (۲۶٪) نسبت به کودکان عادی (۸٪) بیش از سه برابر است. نشانه‌ی هاشور زدن (رسم خطوط موازی و متقاطع)، سایه روشن‌سازی کردن در بین دو گروه، تفاوت معنی‌داری را نشان نداد. در تبیین آن می‌توان گفت که کودکان ابتدایی در فرهنگ ایران، اغلب در زیر نقاشی‌های خود خطی کردن با رنگ‌های مختلف را به عنوان چمن‌زار یا زمین نقاشی می‌کنند که می‌تواند تحت تاثیر آموزش بوده و هم‌چنین وابسته به فرهنگ باشد. لازم به ذکر است هاشور زدن و سایه روشن‌سازی کردن نیز مختص دوره‌ی راهنمایی است و اغلب معلمان ابتدایی کودکان را از همان ابتدا تشویق به استفاده از رنگ‌های مختلف کرده و سایه‌زدن کودکان از جایگاه مطلوبی برخوردار نیست.

بر اساس یافته‌های پژوهش، از ۷ نشانه‌ی اضطراب در نقاشی خانواده-جنبشی در ۵ نشانه بین دو گروه، اختلاف معنی‌داری وجود داشت و تنها

طرز قرار گرفتن بدن به طور ثابت	۶	۲۰/۰	۱۵	۵۰/۰	۵/۹۳	۰/۱۰۱۵
خطای نسبی در کشیدن قد اعضای خانواده	۱۴	۴۶/۷	۱۷	۵۶/۷	۰/۶۴۸	۰/۴۳۸
وضعیت خطرناک	۲	۶/۷	۱۴	۴۶/۷	۱۲/۲۷	۰/۰
اشیا یا موضوعاتی که در خانواده مانند یک توپ پرتاب می‌شود	۳	۱۰/۰	۱۴	۴۶/۷	۹/۹۳	۰/۰۰۲
اشیایی خطرناک مانند یک تفنگ، شمشیر، آتش	۲	۶/۷	۵	۱۶/۷	۱/۴۵	۰/۲۲۵
کشیدن خطوط زیر شکل	۱	۳/۳۳	۹	۳۰/۰	۷/۶۸	۰/۰۰۶

همان‌طور که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، از ۱۱ نشانه‌ی روابط بین فردی اعضا، فراوانی ۵ مورد بین دو گروه، معنی‌دار است. سایر نشانه‌ها دارای تفاوت معنی‌داری نیستند. بین نتایج کودکان عادی و طلاق در فراوانی حذف اعضای خانواده، فاصله‌ی فیزیکی افراد خانواده، موانع (دیوار یا حایل)، محروم‌سازی تعامل اعضای خانواده یا یکدیگر، بخش‌بندی کردن (جدا کردن عمدی اعضای خانواده با استفاده از خطوط) تفاوت معنی‌داری وجود دارد و فراوانی تمامی سطوح یاد شده در کودکان طلاق بیشتر از کودکان عادی است.

جدول ۵- مقایسه نشانه‌های ترسیمی روابط بین فردی در کودکان

نشانه‌های ترسیمی روابط بین فردی اعضا	عادی و طلاق					
	فراوانی درصد فراوانی	مقدار	کودکان عادی	کودکان طلاق	مجدور	مقدار کای احتمال
چرخش	۲	۶/۷	۵	۱۶/۷	۱/۴۵	۰/۲۲۸
به پشت کشیدن چهره‌ها	۱	۳/۳۳	۳	۱۰/۰	۱/۰۷	۰/۳۰۱
حذف اعضای خانواده	۵	۱۶/۷	۲۲	۷۳/۳	۱۹/۴۶	۰/۰
خطای نسبی در کشیدن قد اعضای خانواده	۱۴	۴۶/۷	۱۷	۵۶/۷	۰/۶۴۸	۰/۴۳۸
فاصله‌ی فیزیکی افراد خانواده	۵	۱۶/۷	۱۴	۴۶/۷	۶/۲۳	۰/۱۰۱۲
موانع	۱	۳/۳۳	۱۳	۴۳/۳	۱۳/۴۱	۰/۰
شکل انفعالی پدر	۷	۲۳/۳	۱۲	۴۰/۰	۱/۹۲	۰/۱۶۵
شکل انفعالی مادر	۱۰	۳۳/۳	۱۳	۴۳/۳	۰/۶۳۵	۰/۴۲۶
محروم‌سازی تعامل اعضای خانواده با یکدیگر	۳	۱۰/۰	۱۳	۴۳/۳	۸/۵۲۳	۰/۰۰۴
بخش‌بندی کردن	۲	۶/۷	۱۰	۳۳/۳	۶/۶۶	۰/۱۰۱۰
قرار دادن در حاشیه	۲	۶/۷	۵	۱۶/۷	۱/۴۵	۰/۲۲۸

طبق نتایج آزمون مجدور کای برای بررسی تفاوت دو گروه کودکان عادی و طلاق در نشانه‌های ترسیمی نقاشی خانواده جنبشی، از ۲۶ نشانه ترسیمی، فراوانی ۱۶ مورد بین دو گروه معنی‌دار است؛ بقیه نشانه‌ها دارای تفاوت معنی‌داری نیستند. بین نتایج کودکان عادی و طلاق در فراوانی پاک کردن، حذف بخش‌های عمومی بدن، طرز قرار گرفتن بدن به طور

کنترل شده مانند پرخاشگری، رفتار منفی و قشقرق، به طلاق والدین واکنش نشان می‌دهند (۱). یعقوبی، سهرابی و مفیدی (۶) با بررسی و مقایسه‌ی میزان پرخاشگری کودکان طلاق و عادی دریافتند کودکان حین طلاق والدین باید دست به انتخاب زده و از آن‌ها دفاع کرده یا از هر دو کناره‌گیری کنند. با تضاد بیشتر، دلبستگی‌ها ناامن‌تر شده و اضطراب بیشتری، رشد خواهد کرد که به تضاد شدید و پرخاشگری در کودکان منجر می‌شود. اسپینگلمن و همکاران (۲۸) با بررسی نقاشی خانواده‌ی کودکان طلاق و غیر طلاق دریافتند کودکان والدین طلاق، زمانی که شاهد تضاد و اختلافات والدین هستند اضطراب بالاتری را نشان می‌دهند و محیط خود را پرخاشگرانه، درک می‌کنند که به تدریج تغییراتی در شخصیت آن‌ها به وجود می‌آید.

بین کودکان عادی و طلاق در نشانه‌ی فشار دادن مداد روی کاغذ، تفاوت معنی‌داری یافت نشد. این یافته با تحقیق کیم و سو (۱۶) مبنی بر این که فشار دادن نشانه‌ای از تسلط داشتن بر محیط است و با نتایج تحقیق پوراحمدی و همکاران (۹) مبنی بر این که فشار دادن نشانه‌ای از پرخاشگری است، هم‌خوان نیست. هم‌چنین یافته‌ها تفاوت معنی‌داری را بین کودکان عادی و طلاق، در نشانه‌ی چرخش نشان نداد. پژوهشگر، فراوانی بسیار کمی را از وجود این نشانه در نقاشی دو گروه پیدا کرد که تفاوت چندانی دیده نشد. این یافته نیز با نتایج تحقیق کیم و سو (۱۶) مبنی بر این که چرخش نشانه‌ای از حسادت و رد یک فرد خاص در کودک پرخاشگر است، هم‌سو نیست.

بر اساس نتایج پژوهش، از ۱۱ نشانه‌ی روابط بین‌فردی اعضا در نقاشی خانواده جنبشی در ۵ نشانه، اختلاف معنی‌داری بین دو گروه وجود داشت و سایر نشانه‌ها دارای اختلاف معنی‌داری نبودند. این یافته‌ها با نتایج تحقیقات (۱۱، ۱۴، ۱۶، ۲۷، ۳۱) هم‌خوانی دارد. در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت کودکانی که والدین آن‌ها در حین طلاق هستند یا از یکدیگر جدا شده‌اند، تجربه‌های تلخ درگیری، نزاع و تنش و اضطراب و به تبع آن روابط بین‌فردی پایین را در خانواده دیده‌اند که باعث کاهش اعتماد به نفس و افزایش نیاز کودک به احساس امنیت و دفاع می‌شود. کودکان با کشیدن موانع و حایل در واقع خود را در برابر تنش‌ها محافظت می‌کنند (۲۷). ساجدی و حبیبی (۳۲) نشان دادند که بین کودکان طلاق و بدون طلاق در سازگاری فردی، اجتماعی و روابط فرد با اعضای خانواده تفاوت وجود دارد، به این نحو که کودکان طلاق در تمامی سطوح یاد شده نمرات میانگین پایین‌تری نسبت به دیگر کودکان داشتند.

یافته‌ی جدیدی که به دست آمد اختلاف معنی‌دار دو نشانه‌ی اشیایی که از خود نور یا گرما منتشر می‌کنند (زمینه‌ی نیروی درون خانواده) و

در نشانه‌های هاشور زدن و اختصار، اختلاف معنی‌داری مشاهده نشد. یافته‌های پژوهش با نتایج تحقیقات (۵، ۱۰، ۱۱، ۱۶، ۲۲، ۲۶، ۲۹، ۳۰) هم‌خوانی دارد. طلاق به عنوان یک واقعه‌ی تنش‌زا باعث اضطراب در کودکان می‌شود. انسجام پایین در خانواده‌های طلاق، درگیری و نزاع والدین قبل و بعد از طلاق، منجر به کاهش اعتماد به نفس و کاهش قبول مسئولیت و فعالیت در کودک می‌شود (۱).

فن^۱ (۱۱) ضمن بررسی نقاشی خانواده جنبشی بر روی کودکان با ساختارهای متفاوت خانوادگی به این نتیجه دست یافت که با تغییر ساختار خانواده، تنش و اضطراب در کودک ایجاد شده و با ادامه‌ی این تنازع، اضطراب کودک، بیشتر می‌شود. کودک مضطرب خود را به شدت مورد انتقاد قرار داده و حتی شرایطی را جهت از بین بردن خود فراهم می‌کند. او این موقعیت‌های خطرزا را در نقاشی‌هایش کاملاً آشکار می‌کند.

دادستان (۱۰) بیان داشت که یک سری از نشانه‌ها در نقاشی کودکان مضطرب دیده می‌شود که عبارتند از: به کار بستن رنگ سیاه و کشیدن لکه‌های سیاه، کشیدن خطوط بسیار کم‌رنگ یا بسیار پررنگ، آدمک کوچک و استفاده‌ی افراطی از رنگ بنفش. یافته‌های پژوهش حاضر نیز موید این مطلب است که فراوانی سطوح یاد شده در کودکان طلاق، بیشتر از کودکان عادی است و بین آن‌ها تفاوت معنی‌داری وجود دارد. علاوه بر هاشور زدن، اختصار نیز به عنوان نشانه‌ای است که اختلاف معنی‌داری را نشان نداد. از دلایل اصلی این موضوع، فراوانی اختصار در تمامی کودکان ابتدایی به علت عدم مهارت کافی در کشیدن تمامی جزئیات اشکال نقاشی است. اغلب کودکان ابتدایی از کشیدن انگشتان دست و پا، تنه و بازوهای متناسب با سایر اعضا به دلیل مهارت کم در کشیدن جزئیات امتناع می‌کنند. این یافته مغایر با نتایج تحقیق کیم و سو (۱۶) می‌باشد.

طبق نتایج پژوهش، از ۸ نشانه‌ی پرخاشگری در ترسیم خانواده جنبشی در ۴ نشانه بین دو گروه، تفاوت معنی‌داری وجود داشت و سایر نشانه‌ها دارای تفاوت معنی‌داری نبودند. نتایج پژوهش با یافته‌های اسپینگلمن^۲ و همکاران (۲۸) و تحقیقات مشابه (۶، ۸، ۱۴، ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۳۱) هم‌سو است.

در تبیین یافته‌ها می‌توان گفت یکی از اختلالات رفتاری رایج در میان کودکان، پرخاشگری ناشی از طلاق والدین آن‌ها است که اثرات شوم آن، در تمام عمر همراه با کودک است. هم‌چنین اثرات منفی طلاق بر پسرهای بیش از دختران بوده و پسران بیشتر از دختران با رفتارهای بیرونی و

¹Fan

²Spigelman

آزمون ترسیم خانواده‌جنبشی تنها روی پسران عادی و طلاق و در شهر بجنورد اجرا گردید. پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آینده روی دو گروه دختران و پسران و در سایر جمعیت‌ها نیز اجرا شود. با توجه به این که نقاشی ممکن است تحت تاثیر وضعیت روانی فرد حین کشیدن آن باشد بهتر است آزمون در بازه‌های زمانی مختلف اجرا گردد.

نتیجه‌گیری

آزمون ترسیم خانواده‌جنبشی ابزاری مناسب در گذر از ساز و کارهای دفاعی ناهوشیار و دریافت پاسخ‌های اصیل و کمتر دفاعی است. در نتیجه می‌توان از آن در شناسایی و تشخیص اختلالات روانی کودکان در مدارس، کلینیک‌ها و مراکز مشاوره استفاده کرد و از تاثیرات مخرب آن‌ها در آینده‌ی کودک جلوگیری نمود.

گل و آبیاری گل (زمینه‌ی نیروی میان خانواده) است که بر عکس سایر نشانه‌ها، فراوانی این دو نشانه در کودکان عادی بیشتر از کودکان طلاق بود.

این یافته با نتایج کیم و سو (۱۶) که وجود نشانه‌ی اول را میل به محبت و وابستگی و اشاره‌ی ضمنی به احساس افسردگی و نشانه‌ی دوم را میل به مراقبت و یا محبت (که از فقدان عشق و نفرت می‌آید)، دانسته‌ی مغایر است. دلیل این تفاوت، در نگاه جامعه و فرهنگ جامعه است زیرا نور، منشا امید و مهربانی و گل، نشانه‌ای از امید و سلامت و محبت و دوست‌داشتن است و اکثر کودکان هر دوی این نمادها یا یکی از آن‌ها را به طور معمول در نقاشی‌های‌شان می‌کشند. این یافته با تحقیقات حیدری و رحیمی (۳) و مرادی مطلق، عابدین و حیدری (۱۵) هم‌خوانی دارد.

References

- Schroeder CS, Gordon BN. [Assessment and treatment of childhood problems: A clinician's guide to clinical psychologists and psychiatrists]. Firoozbakht M. (translator). Tehran: Danzheh; 2002: 263-6. (Persian)
- Ghorbani B. [The comparison of depression in children and adolescents of normal families and families seeking divorce in Isfahan]. Knowledge and research in psychology 2006; 27: 95-112. (Persian)
- Heydari M, Rahimi F. [Psychological profile of six years old children in Isfahan from different economic classes based on two drawing tests of family and friends]. Knowledge and research in psychology 2006; 27: 51-68. (Persian)
- National Organization for Civil Registration. [cited 2014 Jan 9]. Available from: <http://www.sabteahval.ir>.
- Iravani M, Valizadeh Sh, Shafieifard Y. [The comparison of drawing indices of children coming from dysfunctional and normal families]. Applied psychology 2007; 2(5): 9-22. (Persian)
- Yaghoubi K, Sohrabi F, Mofidi F. [The analysis and comparison of aggression in normal children and those of the divorced parents]. Psychological Studies 2011; 7(1): 97-110. (Persian)
- Amato PR, Keith B. Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. Psychol Bull 1991; 110(1): 26-46.
- Mazaheri MA, Mehdipour S, Anari A. [Family drawing test on hurt children in Bam earthquake]. Research in psychological health 2008; 2(2): 41-50. (Persian)
- Pourahmadi E, Abedin, A, Pakdaman S, Shaieri M, Jalali M. [Comparison of "draw-a-person" test elements in oppositional defiant disorder and normal children]. Journal of behavioral sciences 2009; 3(3): 209-16. (Persian)
- Dadsetan P. [Personality assessment of children based on drawing tests]. Tehran: Roshd; 2004: 83-84. (Persian)
- Fan RJ. A study on the kinetic family drawings by children with different family structures. Int J Arts Educ 2012; 10(1): 173-204.
- Im YH, Oh SG, Chung MJ, Yu JH, Lee HS, Chang JK, et al. A KFD web database system with an object-based image retrieval for family art therapy assessments. Arts Psychother 2010; 37(3): 163-71.
- McPhee JP, Wegner KW. Kinetic-Family-Drawing styles and emotionally disturbed childhood behavior. J Pers Assess 1976; 40(5): 487-91.
- Elin N, Nucho AO. The use of kinetic family drawing as a diagnostic tool in assessing the child's self-concept. Art Psychotherapy 1979; 6(4): 241-7.
- Moradi Motlagh M, Abedin A, Heydari M. [The assessment of the distinctive indicators in self-figure drawings of three groups of children with internalizing problems, externalizing problems, and normal children]. Journal of clinical psychology 2009; 1(1): 19-34. (Persian)
- Kim JK, Suh JH. Children's kinetic family drawings and their internalizing problem behaviors. Arts Psychother 2013; 40(2): 206-15.
- Handler L, Habenicht DJ. The kinetic family drawing technique: A review of the literature. J Pers Assess 1994; 62(3): 440-64.
- Nurse AR. [Family assessment: Effective uses of personality tests with couples and families]. Nurse AR. Tehran: Sokhan; 2010. (Persian)
- Siegel IM, Kornfeld MS. Kinetic Family Drawing Test for evaluating families having children with muscular dystrophy. Phys Ther 1980; 60(3): 293-8.
- Wegmann P, Lusebrink VB. Kinetic Family Drawing scoring method for cross-cultural studies. Arts Psychother 2000; 27(3): 179-90.

21. Tharinger DJ, Stark KD. A qualitative versus quantitative approach to evaluating the Draw-A-Person and Kinetic Family Drawing: A study of mood-and anxiety-disorder children. *Psychol Assess* 1990; 2(4): 365-75.
22. Indra AC. Use of the Kinetic family drawing as a diagnostic tool in assessing family cohesion. MA. Dissertation. Emporia State University, The division of Psychology and Special Education, 1999: 56-63.
23. Minaei A. [Adaptation and standardization of Achenbach child behavior checklist, self-assessment questionnaire, and teacher report form]. *Research on exceptional children* 2006; 19(1): 529-58. (Persian)
24. O'brien RP, Patton WF. Development of an objective scoring method for the Kinetic Family Drawing. *J Pers Assess* 1974; 38(2): 156-64.
25. Salehi A, Oliayizand Sh, Bahrami H. [The relationship between family members' communication and their assessment worth in the drawings of 4-6 years old children in Tehran]. *Knowledge and research in psychology* 2004; 19: 93-108. (Persian)
26. Lavasani AS. [The comparison of learning disorders in divorce and normal children using HTP and DAP tests]. *Journal of exceptional education* 2007; 68: 64-77. (Persian)
27. Isaacs MB, Levin IR. Who's in my family? A longitudinal study of drawings of children of divorce. *J Divorce* 1984; 7(4): 1-21.
28. Spigelman G, Spigelman A, Engleson IL. Analysis of family drawings: A comparison between children from divorce and non-divorce families. *J Divorce Remarr* 1993; 18(1-2): 31-54.
29. Faez Z, Borjali A. [The analysis and comparison of the characteristics of family drawing in divorce and non-divorce children in preschool stage]. *Journal of educational psychology* 2006; 4: 209-29. (Persian)
30. Moradi K, Skandari H, Borjali A. [The characteristics of Draw-A-Person and Draw A Family Tests]. *School's counselor* 2007; 3(1): 46-53. (Persian)
31. Metin Ö, Üstün E. Reflection of sibling relationships into the kinetic family drawings during the preschool period. *Procedia Soc Behav Sci* 2010; 2(2): 2440-7.
32. Sajedi ZH, Habibi Z. [A comparative study on behavioral disorders of school-aged children in divorced and non-divorced families in Hamadan primary schools]. *Journal of fundamentals of mental health* 2000; 2: 11-16. (Persian)

